

פתח דבר

לפניכם שני חיבורים על האסונות של אלוהים: אלה שהוא חולל, ואלה שהיה יכול למנוע. באסון כוונתי כאן לאסון המוני, אירוע שבו נזרעים חורבן והרס בהיקף גדול, שבו נפגעים המוני בני אדם ובעלי חיים אחרים, רכוש רב מושחת ונהרסות סביבות חיים שלמות. הכושר לחולל אסונות כאלה יוחס לאלים מאז ומעולם; ייתכן שבני האדם דמיינו אלים כדי להסביר לעצמם מדוע אסונות כאלה מתחוללים. אלוהים – האל המונותאיסטי, אלוהי אברהם יצחק ויעקב, אלוהי היהודים, הנוצרים והמוסלמים – אינו יוצא מכלל זה. מן הסיפורים הראשונים ועד לסיפורים האחרונים שסופרו עליו נקשרה דמותו באירועים קטסטרופליים שבהם נפגעו המונים. עד עצם היום הזה, בכל פעם שמתרחשת קטסטרופה נמצא מישהו שקושר אותה לכוונה של האל, למעשה מכוון או למחדל שלו. מאז סיפורי המקרא, גרימת אסונות מופיעה כדרך פעולה עיקרית או אפשרית של אלוהים; וגם בסיפורים האחרונים על אסונות בני זמננו – גם אם הם מעשי אדם מובהקים, אסונות טכנולוגיים או משטריים – יימצא תמיד קול המבקש הסבר תיאולוגי, או תובע תשובה משמים ריקים, או מציע פירוש שקושר מחדש, כך או אחרת, בין האסון לאלוהים.

ספר זה מבקש לסמן קווי מתאר ראשוניים להיסטוריה של האסונות מעשי ידי האל, ובקיצור – אסונות אלוהיים. אלוהים המיט אסונות הרבה וההיסטוריה שלהם מרובת פנים. הספר מתמקד רק באירועים הנוגעים לתפקידו של האסון במסגרת התבנית הכללית של השלטון האלוהי. אלוהים יעסיק אותי כאן כצורה של שלטון. אסונות המוניים, כך אני מניח, אינם פרי של גחמה אלוהית סתם או ביטוי לאופי זעפני או תוקפני במיוחד. צריך להבין אותם בהקשר תיאוקרטי, כלומר כחלק מתפיסת האל כריבון העולם ומנהיגו או כשליט של עם אחד נבחר מתוכו. העניין הזה באלוהים מעוגן בתיאוריה פוליטית עכשווית ומבקש לתרום לה. הוא מבקש גם לתרום לדיון הער המתנהל בעשורים האחרונים בתחום התיאולוגיה הפוליטית, במובן הרחב של המונח הזה. תיאולוגיה פוליטית אפשר לפרש כתפיסה פוליטית של האל או כתפיסה תיאולוגית של הפוליטי, ושני המובנים או ההקשרים האלה יידונו בספר. מצד אחד אציע הבנה חדשה של השלטון האלוהי, באמצעות פענוח מקומו ותפקידו של האסון בכינון השלטון הזה ובניהולו; מצד אחר אבקש לתרום להבנת הממד התיאולוגי במרחב ובמעשה הפוליטיים, באמצעות פענוח תפקידה של המדינה המודרנית כממלאת מקומו של האל בגרימת אסונות ובניהולם.

שני צדדים אלה אינם רק שני הקשרי דיון אפשריים בתיאולוגיה הפוליטית אלא גם שני קצוות בהיסטוריה של האסונות האלוהיים. את המתווה הראשוני

להיסטוריה זו הספר פורש באמצעות שני חיבורים, שכל אחד מהם מתמקד בקצה אחר: החיבור הראשון עוסק במקומו של האסון האלוהי במחשבה התיאוקרטית המקראית המקופלת בתורה ובספרי נביאים ראשונים – רוב הטקסטים ההיסטוריים במקרא; החיבור השני עוסק בנסיגת האל מזירת האסון ובהופעת המדינה כסוכן העיקרי לגרימת אסונות ולניהולם בעת החדשה.

ההיסטוריה של האסון האלוהי אינה מתחילה במקרא, אבל אין ספק שהיא מגיעה בו לגיבוש שלא היה כדוגמתו בתרבויות שקדמו לו, ואולי גם לא באלה שבאו אחריו. המקרא מציע כמה דגמים מובחנים של שילוב האסון בממשל האלוהי. הוא מציג את האסון ההמוני כצורה העיקרית, ומכל מקום הנפוצה ביותר, של התגלות האל – אך גם כאמצעי לפעולתו וכמכשיר משילה מרכזי העומד לרשותו. החיבור הראשון בספר, הולדת התיאוקרטיה מתוך האסון: על תבניות של אלימות אלוהית במקרא, יעסוק בכך בהרחבה. ההיסטוריה של האסונות האלוהיים היא היסטוריה רצופה ופתלתלה, ומוכן שאין היא מתרחשת בקפיצה נחשנית מעולם המקרא לקטסטרופות של העת החדשה. הפנייה שלי לעת החדשה הודרכה על ידי ההנחה שבאמצע המאה השמונה-עשרה החל להתערער הקשר בין אלוהים לאסון ושלעצור הזה היה תפקיד מרכזי בתהליכי חילון שלא חדלו מאז. צמצום הזיקה בין אלוהים לאסון שימש לי נקודת מבט לתיאור כמה היבטים בתהליכים האלה, המגיעים לדעתי לשיאם בהבנה – ובהתמודדות הפוליטית עם ההבנה – שבני אדם מסוגלים לגרום אירועים קטסטרופליים הרסניים ורבי השפעה כל כך עד שבכוחם להביא את העולם האנושי ואת ההיסטוריה האנושית אל סופם.

החיבור הזה מבקש להציג תמונה שלמה של הזיקה בין האל לאסון בטקסטים ההיסטוריים במקרא. זאת יריעה רחבה מאוד (גם אחרי הוויתור המודע על ספרות הנבואה והחוכמה) שחייבה כלכלת קריאה וכתובה חסכונית, הישענות על מקורות קיימים בשאלות הפילולוגיות הרלוונטיות, התעכבות מועטה ככל האפשר על שאלות הרמנויטיות, וייחוד עיקר תשומת לב לחשיפת המבנים הפוליטיים בסיפור המקראי. נדרשתי ללמוד תחום ידע חדש ועצום בהיקפו, חקר המקרא, ולעסוק בעת ובעונה אחת במספר רב של פרשיות. אך השאלות התיאופוליטיות שעמדו נגד עיני היו בדרך כלל שונות מאוד מאלה שמעסיקות את רוב החוקרים. הן חייבו אותי להכיר במידה סבירה את השדה המחקרי – היכרות שהעניקה לי רישיון עבודה ושהייה זמני אבל לא הפכה אותי לאזרח מן המניין. מבחנו של החיבור הזה כפול: מצד אחד – האם הוא הצליח לחשוף את המבנים הפוליטיים בלי להיכשל בטעויות פילולוגיות והרמנויטיות בוטות? מצד אחר – האם הוא הצליח להבחין בין המבנים שנחשפו על פי תפקידה של האלימות האלוהית, והאם הטיפולוגיה של דגמי שלטון תיאוקרטיים שהוא מציע מזמינה ומאפשרת תובנות ושאלות חדשות על ההיסטוריה של הטקסט המקראי ועל העולם שבו הוא נכתב?

החיבור השני, מראשית העת החדשה עד סוף העולם: מתווה להיסטוריה מאוחרת של האסון האלוהי, נכתב מלכתחילה כסקיצה. הוא מתמקד בכמה אפיקורות, היסטוריות וטקסטואליות, הנפרשות על פני שלוש מאות וחמישים שנה, ממגפת הדבר בברצלונה באמצע המאה השבע-עשרה ועד לאסון התאומים בראשית המאה העשרים ואחת. לעומת הקורפוס שבו עסק החיבור הראשון, שהיה מוכן ומוגדר, את הקורפוס של החיבור השני היה צריך להרכיב ממקורות שונים, החל ביומנו של אזרח פשוט בברצלונה מוכת הדבר וכלה בהרהוריו של פילוסוף, ז'ק דרידה, שכתב על אסון התאומים. המלאכה הספרותית של חיבור המקורות האלה אינה נפרדת ממלאכת החיבור ההגיונית, שמרכיבה מחדש את מה שהקריאה מפרקת ומנתחת, ומשחזרת בעזרת החלקים השונים את המבנים התיאופוליטיים שבהם משוכן האסון ההמוני בעת החדשה. מבחנו של החיבור השני הוא בהצלחת השילוב בין מלאכת ההרכבה הספרותית למלאכת ההרכבה הלוגית: האם אפשר עכשיו להפוך את קווי המתאר הכלליים שסורטטו כאן בעיפרון קהה לנקודת מוצא למחקר מפורט שישלים את הפערים בלי לוותר על התמונה המצטיירת?

ומבחנו של הספר כולו הוא בהצלחת השילוב בין שני החיבורים האלה, המהדהדים זה בזה ובכל זאת זרים זה לזה ברוחם ואולי גם בסגנונם, בתקופה ובמקורות הראשוניים שהם חוקרים, ובקהילת המחקר שהם נשענים עליה. צירוף החיבורים האלה הוא ניסיון מכונן לקשר באופן לא סינתטי, לא דרשני ולא דוגמטי את עולם המחשבה המקראי עם הפילוסופיה הפוליטית בת זמננו, עם הדיון הער בתיאולוגיה פוליטית ועם המחקר הענף העוסק בהיסטוריה ובפוליטיקה של האסון במדינה המודרנית. נרטיב פשוט שזור בספר לכל אורכו והוא מציג היבט אחד בתהליכי החילון שקשה להכחישו – חילון ההתמודדות עם אסונות המוניים. אבל מבחנו של הספר אינו בהוכחת הנרטיב הזה אלא בשאלה אם נולדו תובנות ושאלות חדשות מתוך המפגש בין עולמות התוכן, הטקסטים ופרקי ההיסטוריה השונים שחוברו כאן יחדיו.

נוסחים ראשונים של שני החיבורים המרכיבים את הספר נכתבו בנפרד והתבססו על שני פרויקטים מחקריים שהתנהלו באטיות במשך תקופה ארוכה. פרויקט המחקר שעליו מתבסס החיבור השני התקיים בחסות האקדמיה הלאומית למדעים והניב כמה מאמרים נוספים שפורסמו מעל כמה במות. אחד מהם, "The Two States Solution", שפורסם בכתב העת *Theoretical Inquiries in Law* בשנת 2006, שימש בסיס לחלק השני בחיבור השני, "האסון ההמוני והתיאופוליטיקה של מצב החירום". שי לביא, רועי קרייטנר וישי בלנק ארגנו את הכנס שבו הוצג המאמר בפעם הראשונה, וליוו את התגבשותו בשיחות מועילות ובהערות חשובות. המחקר שעליו מתבסס החיבור הראשון התקיים במכון הרטמן

בירושלים, במסגרת המכון ללימודי יהדות שם. מחקר זה לא היה אפשרי אלמלא הלימוד המשותף ואהבת החוכמה המייחדים את המכון, ואלמלא המפגשים הפוריים בין חוקרים מתחומים שונים שהוא מזמן ויוצר. יאיר לורברבוים, ישי רוזן צבי ודרור ינון ליוו כמה חלקים בספר בסבלנות אין קץ וסייעו בידי בהערות, במחשבות ובמחלוקות פוריות. גרסאות מוקדמות של החיבור הראשון נקראו על ידי מיכל בן נפתלי, מנחם פיש ואילנה פרדס. גרסה מאוחרת יותר הוצגה במרכז ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת ברקלי שבקליפורניה, וזכתה אחר כך להערותיהם המועילות של רון הנדל, ג'ודית בטלר ויאיר לורברבוים. חלקים מן הגרסה המוקדמת של החיבור הראשון הופיעו במאמר "הולדת התיאוקרטיה מתוך האסון: שלוש תבניות של אלימות אלוהית במקרא", שפורסם בכתב העת ראשית (גיליון 1 [2009], עמ' 31-66).

חנן חבר ויהודה שנהב קראו גרסה שלמה ראשונה של הספר כולו. תגובתם החמה והמחכימה והאמון שהביעו בכתב היד הלא בשל היו חיוניים להמשך העבודה. חיוניים היו גם התמיכה החברית והנדיבה של יהודה שנהב בכל שלבי הכתיבה, ההבנה שהביע כשאיחרתי במסירת כתב היד לרפוס הרבה מעבר לנהוג, והטיפול המסור והמקצועי שלו בכתב היד לאחר שנמסר לבסוף.

מנחם לורברבוים, ידידי ועמיתי במכון הרטמן, שהיה לי במשך שנים בן שיח ושותף ללימוד סוגיות במחשבה מדינית ובתיאולוגיה פוליטית וקרא את הטקסט בשלמותו, תבע ממני להשיב על שאלות שהעדפתי לחמוק מהן ודרבן אותי להציג שאלות חדשות שלא העזתי להתמודד אתן לפני כן. קורא אנונימי מטעם מכון ון ליר, שקריאתו הייתה פתוחה וקפדנית כאחת, העיר הערות רבות ערך, חייב אותי להעמיק את היכרותי עם השדה הרחב של חקר המקרא, והפנה את תשומת לבי למחקרים שלא הכרתי העוסקים בנושאים שאני דן בהם. שני קוראים אלה הציבו בפניי אתגר גדול; שוב ושוב מצאתי את עצמי מתחיל מחדש את המחקר והכתיבה. הנוסח המתפרסם כאן נושא את עקבות קריאתם המבורכת.

השיחה המתמשכת עם אריאלה אזולאי ליוותה את כל שלבי הכתיבה וסיפקה לי את הכלים ההכרחיים כדי להתחיל מחדש. לא הייתי יכול להביא את העבודה הזאת לכלל סיום בלי הקשב הרב וחוכמת הביקורת שלה, בלי היכולת שלה לארוג ללא הרף, ובכל פעם מחדש, חוש משותף ועולם משותף שבתוכו מתגלגלת שיחה נדירה כזאת, מתת אל.

שתי עוזרות מחקר, לירון מור ודקלה ביטנר, סייעו בעבודתי בשנים האחרונות, הושיטו לי עזרה במחקר ובתרגום, ועשו זאת בתבונה ובמאור פנים, במסירות, בזריזות וביעילות רבה. מכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות

* ראו http://reshit.hartman.org.il/uploads/Articles/reshit_pg31-66-21052009_1745_41.pdf

באוניברסיטת תל אביב, ביתי האקדמי, העניק לי חופש לשלוח יד בתחומים לא לי, וזימן לי אפשרויות ללמוד תחומי ידע חדשים, לבד ובמחיצת אחרים - עמיתים ובעיקר סטודנטים מעורבים, משכילים, מעמיקים וסקרנים, שליוו את עבודתי במכון בעשור האחרון. לכל אלה אני חייב תודה עמוקה.

ולבסוף, אני מודה למכון ון ליר בירושלים על תמיכתו: לעומד בראשו, פרופ' גבריאל מוצקין, על שאפשר את פרסום הספר; לד"ר טל כוכבי, ראש מחלקת הפרסומים של המכון והעורכת הראשית, על הליווי המסור; ליונה רצון המפיקה, על חלקה במלאכת הפקת הספר; ולרונית טפיירו, אחראית תחום העריכה, שערכה והתקינה את הספר בכישרון ובדייקנות רגישה.

לכל אלה אני חייב תודה עמוקה.